

УДК 811.161.2'38:811.161.2'374

Тетяна Пронь

ВІДОБРАЖЕННЯ СЛОВОТВІРНО-СТИЛІСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СЛОВНИКАХ (НА МАТЕРІАЛАХ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕДАКЦІЄЮ А. КРИМСЬКОГО ТА «СЛОВНИКА СИНОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» У 2 Т.

У статті зіставлено синонімічні ряди у «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського та «Словнику синонімів української мови» у 2 т. Дані морфологічного та функціонального аналізу показали, що «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського є джерелом власне українських синонімів-відповідників. Крім того, стилістичне маркування синонімів дає можливість повернути до активного вжитку лексику, яку пізніша редакція словника подає з обмежувальними ремарками.

Ключові слова: словник, словотвір, стилістичний, синонімія, лексика.

У наш час, коли українська мова потерпає від напливу нелітературної лексики, тотальної суржикізації та помітного паралічу словотворчого потенціалу, доречно, на нашу думку, звернутися до первнів, якими можна вважати найкращі зразки української лексикографічної спадщини. Саме таким невичерпним джерелом для відродження власне українського лексикону ми вважаємо «Російсько-український словник» 1924–1933 рр. за редакцією Агатангела Кримського (далі РУС(К)).

Українську частину словника досліджувала у своїх статтях Є. Карпіловська [3], про значущість словника для формування української термінології писала О. Кочерга [1]. Проте ґрунтовних, конкретних досліджень лексичного складу української частини словника не проводив, наскільки нам відомо, ніхто. На нашу думку, це відіграє значну роль в укладанні нових словників української мови, чи тлумачних, чи синонімічних, чи орфографічних, чи, зрештою, перекладних.

У сучасній лексикографії одним із способів укладання двомовного перекладного словника є добір відповідних синонімічних рядів. Такий досвід досить поширений. Про це у своїй праці говорить О. Нечитайло: «Питання про використання синонімічних відповідників при передачі значень слів однієї мови засобами іншої є дуже важливим для теорії й практики двомовної лексикографії» [9, с. 98]. Тому ми вирішили зіставити синонімічні ряди РУС(К) та «Словника синонімів української мови» (далі ССУМ). Цьому ми й присвяtimo свою роботу.

Як у РУС(К), так і в ССУМі є свої переваги та вади. Відомо, що базою для формування ССУМу

став одинадцятитомний «Словник української мови». Проте лексична база ССУМу дещо застаріла: тут чимало росіянізмів (як-от: *загар* – треба засмага; *обезболювати* – треба знеболювати; *обезнадіюватися* – треба зневірятися), натомість бракує власне української лексики. Крім того, частину слів супроводжують невірні правдані обмежувальні ремарки, найчастіше «діалектне» (наприклад: *студень* – криниця; *могилки* – кладовище) чи «застаріле» (*ореля* – гойдалка).

Об'єктом нашого дослідження є синонімічні ряди української частини РУС(К) та ССУМа. Оскільки РУС(К) – надзвичайно багатий словник, ми обмежили матеріал нашого дослідження літерою «К». Ми також вирішили оминати наукову термінологію та спеціальну (професійну) лексику, оскільки цей аспект вимагає окремого детального опису. Опрацювавши відповідні словникові статті, ми виокремили понад 240 зіставлених рядів синонімів. Всього розглянуто близько 2800 слів.

Предмет нашого дослідження – синоніми у граматичному (морфологічному) та функціональному аспектах. Такий підхід дає можливість оцінити синонімічні ряди у словниках як з погляду словотвору, так із погляду конотації.

Граматичний аспект синонімів

Граматичний, а точніше – морфологічний аспект синонімії уможливує аналіз слова у синонімічних рядах словника, що або збігаються основою й різняться словотвірними афіксами, або мають однакові словотвірні форманти, проте різні мотиваційні основи. Словотвірні афікси та-

ких синонімів зазвичай вносять додаткове стилістичне забарвлення, як-от емоційний відтінок, що впливає на вживаність у різних стилях. Про це йтиметься у розгляді синонімічних рядів у функціональному аспекті. Такі синоніми можуть різнитися певною мірою значенням та сполучуваністю, тобто серед них є й семантичні синоніми [8, с. 586]. Це ми принагідно зазначатимемо (хоча аналіз синонімів з погляду їхнього значення не становить предмет нашого зацікавлення в цьому дослідженні).

Іменникові синонімічні ряди

1.1. *Іменники на позначення осіб за родом діяльності.* У творенні назв осіб за родом діяльності простежуємо певні особливості у ССУМі та РУСі(К). Спостерігаємо відмінності у словотвірних синонімах: у використанні словотвірних афіксів, зокрема суфіксів. Впадає в око той факт, що у ССУМі дібрано слова з більш однотипними суфіксами такими, як: *-ик, -ар/-яр, -ов, -тель, -ець*. Крім того, до одного слова зазвичай дібрано синоніми з однаковим типом словотвору чи з повторюваним суфіксом. Натомість у РУСі(К) набір словотвірних формантів більш різноманітний: *-ик, -ов, -овець, -ич, -ець, -льний/-льник, -ак, -ач, -ур*. У словнику також використано максимально словотвірний потенціал слова, оскільки трапляються слова з однією основою, але різними афіксами, що забезпечує гнучкість слову і словотвірні можливості похідних від нього.

Візьмімо для прикладу синонімічні ряди до слів *вартовий, чаклун та поселенець* (табл. 1):

Таблиця 1

РУС(К)	ССУМ
Караульний – вартувий (-вого), чатовий (-вого), вартівник, чатівник (-ка), вартовик, чатовик (-ка), варто[і]вничий (-чого), (часовой) стійчик.	Вартовий (який стоїть на варті, охороняючи кого-, що-небудь; стос. до варті, пов'язаний з вартуванням), чатовий, сторожовий, караульний розм.; конвойний.
Колдун – чаклун (-на), (редко) чаклій (-лія), чарівник (-ка), чародій (-дія), чародійник, характерник, відьмак (-ка), відьмур (-ра), відьмар (-ря), відьмач (-ча), (не только) ворожей) ворожбит, (устар.) химородник.	Чаклун (людина, яка займається чаклунством), чарівник, маг, характерник, знатник, чародій, чародійник, чудодій заст., мольфар діал., чудесник заст., чорнокнижник заст., відьмар заст., заклинач заст., заклинатель заст.; шептун заст., шептій заст.; волхв; ворожбит заст., химородник заст.; шаман.
Колонізатор – колонізатор (-ра), (из первых) осадчий (-чого), осадник (-ка).	Поселенець (той, хто оселився у новому, необжитому місці), колоніст, поселянин заст., посадник заст.

Як бачимо, у словотвірному ряді до слова *чатовий* РУС(К) подає: *чатівник – чатовик*; у ССУМі – тільки *чатовий*. Слово *вартовий* має такі деривати: *вартовий – вартівник – вартовик – варто[і]вничий*. У синонімічному ряді до слова *чаклун* знаходимо слова з такими варіантами: *відьмар – відьмак – відьмур – відьмач* (РУС(К)). Бачимо, наскільки багаті словотвірні можливості української мови у вживанні словотвірних засобів для творення назв осіб за родом діяльності. Вартий уваги також синонімічний ряд слова *поселенець*. Тут є два слова зі спільною мотиваційною основою, але різними афіксами: *осадник* й *осадчий* (РУС(К)), проте ССУМ подає лише *посадник*. Чому у сучасному словнику зафіксовано тільки словоформу з префіксом *по-* і пропущено продуктивну основу для творення прізвищ за такою ж характеристикою, пояснення немає. Крім того, РУС(К) пропонує у синонімічному ряді до слова *поселенець* синонім *колонізатор* на противагу *колоніст* у ССУМі (куди слово *колонізатор* не потрапило), хоча на сучасному етапі розвитку мови саме перший варіант є частіше вживаним.

У всіх наведених синонімічних рядах вжито не тільки субстантивовані прикметники на позначення особи за родом діяльності, а й віддієслівні іменники з різноманітними словотвірними афіксами. У другому випадку в одному синонімічному ряді зібрано або лише субстантивовані прикметники, або тільки віддієслівні іменникові утворення з відповідними афіксами.

1.2. *Іменники на позначення реалій побуту.* Синоніми на позначення реалій побуту ілюструють світогляд людини, безпосередньо пов'язаної з господарством та світом природи. Синонімічне називання з різноманітними варіаціями, демінутивними формами іменування тих само речей засвідчує дбайливе ставлення мовця до них, повагу й любов до своєї праці. Проаналізуємо синонімічні ряди до слів *мотузок, кашкет, котушка, кип'ятильник, копченина, корм та корова* і визначимо, які тенденції притаманні для називання предметів та реалій побуту у РУСі(К) та ССУМі (табл. 2).

Таблиця 2

РУС(К)	ССУМ
Кабёлка – (топкая) верёвка) мотузка, шворка, кабалка [1,802]. Верёвочка (бичёвка) – мотузок, мотузочок, мотузочка. В. скрученная из соломы – (с)крутел[н]ь. В. из прутьев – витка, (в)ужів[л]ка, ужва (гал.). В. из лыка – личак, личківка; (привязь) налігач, (для ведення вола) воловід (р. -воду).	Мотузок (зсуканий перев. з прядива для зв'язування або прив'язування когось, чогось), мотузка, віршовка; мотуз, швара діал., швора діал. (перев. грубий, довгий); шворка, поворозка, повороз, шнурок, шнурівка (перев. тонкий, недовгий); шнур (сплетений з ниток або прядива); шкерт мор. (тонкий); вужівка діал., ужва діал. (з лози).

Продовження табл. 2

РУС(К)	ССУМ
Каркас – (остов) снасть (-ти), кістяк (-ка), основа; каркас (-су).	Каркас (металева або дерев'яна основа якоїсь речі, споруди, машини тощо), кістяк, скелет; коробка (основа будівлі); остов (внутрішня опорна частина споруди, установки і т. д.); корпус (основа чи оболонка машини, механізму тощо).
Картуз – картуз (-за), кашкет (-та), (собствен. козырёк) козир (-ря), козырок (-рка).	Кашкет (чоловічий головний убір з козирком), картуз, кашкетка розм., козырок діал.; кепі, кепка, кепа (такий убір з м'яким козирком та верхом без околичок).
Катушка – (шпулька) шпуля, цівка, ціва, (в прялке для шерсти) кружечь (-жця).	Котушка (порожнистий стрижень перев. з кружечками на кінцях для намотування ниток, стрічки тощо), коток; цівка, шпулька, шпуля (в швацьких, прядильних, ткацьких верстатах).
Кипятильник (для воды) – окріпник, варильник, варинник, кип'ятило.	Кип'ятильник , водогрійка розм.
Клеёнка, Клеёночка – церата, клеянка, (гал.) воцанка, ум. цераточка, клеяночка.	Клейонка , церата.
Копчёнка – 1) (рыба) кури́[є]нка, (рус.) копчу́ха, копчу́шка; 2) (мясо) вудженина.	Копчени́на (копчені харчові продукти, копчення, копчє́ня, вудженина діал.
Корм – (для людей и животн.) корм, покорм, прокорм (-му), (питание) пожива, поживок (-вку), поживність (-ности), (кормля) годівля, (пре-им. о людях: продо-вольствие) харч (-чи, ж.р. и редко -чу, м. р.), харчі (-чів), (пища) їжа; (фураж: солома, трава, сено) паша, (зерновой) обрік (-року), (на зиму для скота) зимівля; (для плотоядных животных ещё) жир (-ру), (для зверей) звіроядина.	Корм (їжа тварин), пожива, поживок розм., поживність діал.; паша (трава перев. на пасовищі).
Корова – корова, ум. корівка; специальное: (первый раз отелившаяся) первістка, (телящаяся через год) перелітка, (до-ящаяся не на все дойки) мимка, (во время течки) гонія; (в детск. языке) маня, муня, миня, биня. -ва яловая, стельная, до-йная, молочная – корова ялова (ялівка), тільна, дійна, молочна.	Корова (велика парнокопитна свійська молочна тварина), корівця розм., миня дит.; корівчина розм., коровина розм. (перев. невелика або погана); ялівка (яка не дає приплоду); ялівчина розм. (невелика або погана ялівка); телиця (молода, яка ще жодного разу не телилася); нётель (тільна телиця).

Для називання предметів та реалій побуту у РУСі(К) характерно:

- 1) Вживання відповідників, що відмінні коренево від російських слів, як-от: катушка – *шпуля*, копчє́нка – *курінка*, *вудженина*, верє́вка – *мотузок*, каркас – *снасть*, клеєнка – *церата*. ССУМ пропонує синонімічний ряд, який починається фактично з варваризмів *котушка*, *копченина*, *каркас*, *клейонка*; до *мотузка* на другому місці стоїть синонім *вірьовка* нато-мість автентичний відповідник перебуває на периферії.
- 2) Залучення словотвірних синонімів як спільнокореневих з різними афіксами (*копчу́ха*, *копчу́шка*; *корм* – *прокорм*, *покорм*; *пожива*, *поживок*, *поживність*), так і різнокореневих зі спільними словотвірними формантами (*окріпник* – *варильник*, *варинник*; *корова* – *первістка*, *перелітка*, *мимка*).
- 3) Вживання демінутивних афіксів у назвах страв (*вудженина* – *курінка*, *копчу́шка*) й тварин (*корова* – *корівка*, *первістка*, *перелітка*) і так званих дитячих слів (*маня*, *муня*, *миня*, *биня*). Натомість ССУМ пропонує переважно синоніми з деяким пейоративним відтінком у суфіксах до слова *корова* – *коровиця*, *коровина*.

Таким чином, у називанні реалій побуту РУС(К) багатший на морфологічні варіанти (словотвірні синоніми). У словнику уникнено калькування, підібрано власне українські відповідники до російських слів.

Дієслівні синонімічні ряди. Синонімічні ряди дієслів в українській мові належать до найбільш численних [8, с. 587]. Таке явище є наслідком того, що дієслова активно утворюють похідні за допомогою афіксів, зокрема префіксів, які впливають на семантику слова, його валентність та емоційно-експресивне забарвлення. Загалом це семантичні синоніми, що відрізняються інтенсивністю вияву дії чи стану, характером дії та мають різну сполучуваність.

Для порівняння візьмімо ряди синонімів до дієслів *вартувати*, *киснути*, *коптити*, *зашарітися*, *міцніти* й *кусати* (табл. 3).

Таблиця 3

РУС(К)	ССУМ
Карау́лит – (охранять) вартувати, чатувати, калавурити ко́го, що, (сте-речь) стерегти, берегти ко́го, що.	Вартува́ти (бути на варті, здійснювати варту), ча-тувати, караулити розм.; конвоювати (супроводжу-вати ко́го-, що-небудь кон-воюєм); пікетувати (перебу-ваючи в пікеті).
Кисну́ть, скисну́ть – кис(ну)ти, скисати, скис(ну)ти, квасніти, кваснути, сквасніти; (о человеке переносно) кис(ну)ти.	Киснути (ставати кис-лим внаслідок бродіння), скисати, скисатися розм., кваситися, сквашуватися, прокисати, квасніти розм., кваснути розм.

Продовження таб. 3

РУС(К)	ССУМ
Коптіть – задимлювати, задимляти, закурювати, (зап.) вудити що в чому.	Копіти (приготовляти продукти харчування – рибу, м'ясо тощо, прив'ялюючи їх у диму), закопчувати, викопчувати, задимлювати розм., про-димлювати розм., вудити діал.
Красне́ть, покрасне́ть – (станови́ться красны́м, але́ть, багряне́ть) червоніти, почервоніти, зчервоніти, шаріти(ся), зашарі[и]тися, паленіти, спаленіти, спа(ла)хнути, рум'яніти, зрум'яніти, (делат́ься сде́латьс́я красне́е) червонішати, почервонішати, (до багрового цвета́, фамил.) буряковіти, збуряковіти.	Зашарі́тися (про обличчя, щоки – почервоніти), зашаріти, зарум'янитися, зарум'яніти, розчервонітися, зачервонітися, зачервоніти, порожевіти, зажеврітися, почервоніти, порум'яніти, порум'янитися, зчервонітися, зчервоніти, сполум'яніти підсил., спломеніти поет., запаленіти підсил., запаленітися підсил., запаліти підсил., спалахнути підсил., скрасніти розм., зчервонітися діал., почервонітися рідко.
Кре́пнуть – (стано-ви́ться кре́пче, сильне́е) міцні(ша)ти, зміцнятися, дужчати, дужати, в силу вбіватися, набирати(ся) сили, зростати на силах, кріпшати, кріпнути, потужніти, підживати, дебелишати.	Міцні́ти (ставати міцним, міцнішим), кріпнути розм., дебелишати розм.; міцнішати, кріпшати розм.; глибшати, рости (перев. про почуття).
Куса́ть, кусну́ть – кусати, куснути, (сильно) кусонуту; (о собаке ещѐ) рвати, рватися; (о насекомых ещѐ) тяти, тнуги, їсти, жалити, (редко) джигати, джигнути, (ещѐ реже) джегалити, (однокр., сильно) джигонуги кого.	Куса́ти (ранити зубами, жалом, хоботком тощо); гризти (сильно хапати зубами; сильно жалити); прокушувати (зубами наскрізь); закушувати (здавлювати, захоплюючи зубами); жалити, тяти [тнуги], шпигати, жигати розм. (ранити жалом або хоботком); їсти (про комах – протягом тривалого часу).

Слід зауважити, що загалом дієслівні синонімічні ряди в обох словниках подібні тим, що в них зафіксовано слова з варіацією афіксів, які змінюють основне значення дієслова за характером дії та інтенсивністю. Це префікси по-, за-, з-/с-, що позначають одноразову завершену дію (*почервонішати, порум'яніти, зажеврішати, зашарітися, зчервоніти*); суфікси -ну/-ону- на позначення миттєвої неповторюваної дії (*куснути, джигонуги*); -ш-/іш-, що передають значення поступової, тривалої у часі дії (*кріпшати, дебелишати*).

Синонімічні ряди дієслів у РУСі(К) й ССУМі різняться:

1) тенденцією до залучення зворотних дієслів на -ся в ССУМі і мінімальне їх вживання у РУСі(К), за винятком тих випадків, коли україн-

ський відповідник теж містить зворотний постфікс:

Киснути – скисати – скисатися – кваситися – сквашуватися – прокисати – квасніти – кваснути – ССУМ.

Киснути – скисати – квасніти – кваснути – РУС(К).

Зашарітися – зашаріти – зачервонітися – зачервоніти – почервоніти – почервонітися – зчервоніти – зчервонітися – ССУМ. Причому слово *зчервонітися* трапляється у цьому синонімічному ряді двічі.

Червоніти – зчервоніти – шарітися – паленіти – спалахнути – рум'яніти – червонішати – буряковіти РУС(К).

Відношення між спільнокореновими дієсловами з часткою -ся та без неї досить складне. «Вони звичайно виступають в одному значенні, але набувають додаткових стилістичних відтінків, диференціюються як нейтральні та стилістично забарвлені (що належать до поетичної або розмовної лексики)» [8, с. 21]. Проте у наведеному прикладі цей формант, фактично, не створює додаткового відтінку значення, тому потреба залучати такі слова до синонімічного словника сумнівна;

2) різноманітністю словотвірних синонімів у РУСі(К) зі спільними афіксами, але різними основами. Пор.:

Міцніти – зміцнятися – дужчати – дужати – кріпшати – кріпнути – потужніти – підживати – дебелишати – РУС(К).

Міцніти – кріпнути – дебелишати – міцнішати – кріпшати ССУМ.

Дієслівні синонімічні ряди у ССУМі та РУСі(К) характеризуються тим, що в обох максимально використано словотвірний потенціал слів за допомогою афіксів. Проте у ССУМі трапляються також випадки необґрунтованого залучення до синонімічних рядів слів із формантами, що не вносять змін у семантику, тому їх можна вважати формальними варіантами одного слова. Синонімічні ряди РУСу(К) розгалуженіші завдяки словам із різними мотиваційними основами.

Функціональний аспект синонімії

Крім граматичних (морфологічних) відмінностей, слова одного синонімічного ряду можуть різнитися також семантично й стильово-стилістично. Тому важливим аспектом нашого дослідження є функціональний аспект, а саме відмінності у стильово-стилістичному маркуванні членів синонімічних рядів у РУСі(К) й ССУМі. Під стильово-стилістичним маркуванням ми розуміємо:

- Власне *стилістичне* маркування (оцінке з позитивною чи негативною конотацією).
- *Стильове* маркування (закріпленість за певним стилем мови).

З огляду на те, що порівнюємо словники на різному часовому зрізі мови, нас цікавить динаміка стилістичного забарвлення слів у діяхронному аспекті.

Діяхронні процеси міграції слів з однієї сфери мови до іншої (з діалектної – до літературно-поетичної, з нейтральної – до книжної тощо) можуть бути спричинені як об'єктивними історичними процесами (відмирання поняття, набування словом іншого відтінку значення, перехід його в іншу сферу вжитку), так і штучними (вилучення їх з лексику та обмеження сфер функціонування).

Стилістичне маркування розмовної лексики. Як свідчить опрацьований матеріал, найбільше розбіжностей у РУСі(К) й ССУМі виникає саме у стилістичному маркуванні *розмовної* лексики. Ми вже зазначали, що позначки «розмовне» у РУСі(К) немає. Проте легко помітити, що ця розбіжність між РУСом(К) та ССУМом має системний характер. Якби вилучити з поданих синонімічних рядів ССУМу ремарку розмовне, то синонімічні ряди не мали б суттєвої різниці у плані стильово-стилістичного маркування. Оскільки ремарка «розмовне», по суті, не дає стилістичної характеристики слову, то огріх не суттєвий.

Ми поділяємо думку дослідниці Н. Дзюбишиної-Мельник, яка пропонує розмежовувати поняття «розмовне», що вживається в нелітературному усному мовленні, і «розмовно- побутове», що функціонує в літературному мовленні [5, с. 82].

Цікаво порівняти слова, що подано у РУСі(К) без стилістичної ремарки, а в ССУМі марковано як *розмовне* (розм.) (табл. 4):

Таблиця 4

РУС(К)	ССУМ
Вітівка – каверза, (ирон.) штучка, штучка.	Вітівка – штучка розм., штучка розм., каверза розм.
Підштáнки.	Кальсо́ни – підштáнки [підштáники] розм.
Служни́ця – служе́бка.	Служни́ця – служе́бка розм.
Вередува́ти – коверзува́ти, перебе́ндювати, химери́ти, химерува́ти, комизити́ся, витребе́нькувати.	Вередува́ти – коверзува́ти [каверзува́ти] розм., комизити́ся розм., витребе́нькувати розм., химери́ти розм., химерува́ти розм.
Вередли́вий – морочли́вий.	Вередли́вий – морочли́вий розм.
Куца́н – куца́к, курду́пель, (в сказке) покотигорошко́.	Короту́н – куца́н розм., куца́к розм., курду́пель фам., котигорошок жарг.
Хліб – буха́н, буха́нець, буха́нка.	Хліб – бухан розм., буха́нець розм., буха́нка розм.
Сторо́жа – карау́л.	Ва́рта – карау́л розм.
Ка́шляти – хахика́ти, бухика́ти.	Ка́шляти – хахика́ти розм., бухика́ти розм.

Продовження табл. 4

РУС(К)	ССУМ
Окрі́п – кип'я́ч, кипе́нь, вар.	Окрі́п – кіпінь [кіпєнь] розм., вар розм., кип'я́ч розм. рідко.
Чванькува́тися – чва́нитися, зано́ситися, нести́ся, пиндю́читися, принди́тися, (г)инди́читися.	Бундю́читися – пиндю́читися розм., принди́тися розм., інди́читися розм., зано́ситися розм., нести́ся розм., чва́нитися підсил. розм.
Комо́ра – хи́жа розм.	Комо́ра – хи́жа розм.
Клі́мат – підсо́ння.	Клі́мат – підсо́ння розм.
Клубо́та́тися – ку́блитися, куже́литися.	Клубо́чи́тися – ку́блитися розм., куже́литися розм.
Кімна́та – ха́та, го́рниця.	Кімна́ти – ха́та розм., го́рниця розм.
Компа́нія – (фам.) кумпа́нія, бе́сида.	Компа́нія – кумпа́нія діал., бе́сида розм.
Заді́млювати.	Копти́ти – заді́млювати розм.
Бага́ття – огни́ще, огни́сько.	Во́гнище – о́гнище розм., во́гнисько розм.
Красу́ня – хорошу́ля, кра́ля, красу́ха.	Красу́ня – красу́ха розм., кра́ля розм., хорошу́ля розм.
Крикли́вий – (насм.) горла́тий, ротáтий.	Крикли́вий – ротáтий розм., горла́стий [горла́тий] розм.
Крикун – (вульг.) горла́нь, горлопа́нь, верла́нь, верещáка, верескун, зіпа́ка.	Крикун – верла́нь розм., зіпа́ка розм., горла́нь розм., горлопа́нь розм., верескун розм., верещáка розм.
Крово́пивець – кровопи́вця, кровопі́й.	Крово́пивець зневажл., кровопи́вця зневажл., кровопі́й зневажл.
Виднокру́г – кругови́д, кругогля́д.	Круго́зір – кругови́д розм., кругогля́д розм.

Дана табл. 4 дає можливість унаочнити певні особливості у маркуванні розмовної лексики:

1. Частина лексики, що належить до літературної – розмовно-побутового стилю, супроводжується в словниках ремаркою з емоційно позитивним чи негативним забарвленням. Наприклад: витівка – ірон. *штука, штучка*; компанія – фам. *кумпанія*; крикливий – насм. *горлатий, горластий*; крикун – вульг. *горла́нь, горлопа́нь* (РУС(К)); коротун – *курду́пель* фам., *котигорошок* жарг.; *кровопивець* зневажл. – *кровопи́вця* зневажл., *кровопі́й* зневажл. (ССУМ). Ці ремарки відображають оцінний момент, але не вказують на сферу функціонування. Варто також зазначити, що жодна стилістична позначка у наведених прикладах з РУСу(К) та ССУМу не збігається. Це ще раз підтверджує факт, що стилістичне маркування великою мірою залежить від позиції укладача. Тому вироблення критеріїв маркування залишається поки що відкритим питанням.

2. Ми помітили, що під стилістичною позначкою «розмовне» у ССУМі подано слова, що

є літературно нормативними, як-от: *каверза* (витівка); *вар* (окріп); *буханка*, *буханець* (хліб); *підштанки* (кальсони); *задимлювати* (коптити), *хата* (кімната). Ми вважаємо, що у таких словах ремарку *розм.* варто змінити на *розм.-побут.*, тобто вказати на вживання у розмовно-побутовому стилі літературної мови. Вони, фактично, не мають експресивного забарвлення і є нейтральним позначенням поняття.

3. Можна виділити групу слів, що позначені експресією (тобто мовець їх помічає, виділяє серед інших). Вживання їх не обмежене розмовно-побутовим стилем: *підсоння* (клімат); *круговид* (кругозір); *кипіль* (окріп); *горниці* (кімната). З цих слів варто зняти ремарку *розм.*

4. Натомість є частина синонімів з яскраво вираженим емоційним відтінком:

- позитивним (*штучка* (витівка); *кахикати*, *бухикати* (кашляти); *красуха*, *хорошуля* (красуня));
- негативним (*індицитися*, *заноситися*, *чванитися*, *пиднючитися* (бундючитися); *ротатий*, *горластий* (крикливий); *горлопан*, *верескун*, *верещака* (крикун); *куцан*, *куцак* (коротун); *вогнисько* (вогнище)).

На нашу думку, стилістичної ремарки *розм.* у такому разі не достатньо для характеристики слова. Очевидно, що слова різних емоційних полюсів штучно втиснуто в рамки однієї ремарки.

Отож, стилістичне маркування розмовно-побутової лексики різниться в обох словниках. Позначки *розм.* у РУСі(К) немає, проте це не є його недоліком, оскільки вона, фактично, не розкриває стилістичного забарвлення слова. У ССУМі під цією ремаркою подано як стилістично нейтральну розмовно-побутову лексику, так і слова з яскравим емоційним забарвленням. Тому вважаємо, варто вилучити ремарку *розмовне* і замінити її на *емоційне* (якщо слово має такий відтінок) чи *розмовно-побутове* (якщо слово належить до літературної мови й уживається в розмовно-побутовому стилі).

Стилістичне маркування діалектної лексики. У РУСі(К) й ССУМі простежуємо найчастіше однакове стилістичне маркування діалектної, рідше застарілої лексики. Ми вважали діалектними слова з ремарками *зах.* та *гал.* Слова з ремаркою *зах.* хоча й не були вузькодіалектними і вживалися у мовній практиці наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., згодом у літературній мові не закріпилися.

Діалектні слова за своєю природою протистоять літературним, адже діалектизмом називається «позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну віднесеність» [1, с. 146]. Світлана Єрмоленко також зазначає: «Оскільки літературна мова і її норми належать до історично змінних категорій, то й кваліфіка-

ція певних одиниць як діалектних так само зазнає історичних змін» [2]. Саме тому не всі діалектні слова, на наш погляд, мають право потрапити до літературного словника синонімів української мови. З огляду на це підтримуємо думку Н. Дзюбишиної-Мельник, що варто розрізняти поняття *діалектне слово* – те, у якого на сучасному етапі розвитку мови зберігається певна територіальна прив'язаність (наприклад, *послугач*, *батура*, *побій*, *кабза*), та *діалектизм* – слово, що має діалектне походження, проте увійшло до літературної мови і, набувши стилістичного забарвлення, позначене (або може бути позначене) стилістичною ремаркою – *фольклорне*, *поетичне* тощо. Отже, діалектизми варто залучати до синонімічного словника літературної мови, натомість діалектні слова – ні.

Порівняємо, як у діахронії відбито стилістичне маркування діалектної лексики у РУСі(К) та ССУМі¹ (табл. 5).

Таблиця 5

РУС(К)	ССУМ
Чаклун – хімородник (устар.).	Чаклун – химорідник заст.
Криниця – ки[е]рниця (диал.), студня, студень (зап.).	Криниця – керниця [кирниця] діал., студня, студень діал.
Задимлювати – вудити (зап.).	Коптити – вудити діал.
Багáття – вáтра (зап.).	Вóгнище – вáтра діал.
Казáн – котéл (зап.).	Казáн – котéл діал.
Кабáн – ди́к (зап.).	Кабáн – ди́к діал.
Мотузóк – ўжва (гал.).	Мотузóк – ужва діал.
Ді́жка – фáска (зап.).	Ді́жка – фáска діал.
Картóпля – бўльба, бараболя (зап.).	Картóпля – бўльба діал., бараболя діал.
Хи́жа – спіжа́рня (зап.).	Комóра – спіжа́рня заст., діал.
Чаклúнство – хímорода, хímородь (устар.).	Чаклúнство – хímороди заст., хímородь заст.
Ки́нь – комо́нь (стар.).	Ки́нь – комо́нь заст.
Мерéживо – коронки (зап.).	Мерéживо – корóнка діал.
Кúхоль – кváртка (диал.).	Кúхоль – кváтрка діал.
Покрiвля – побiй (гал.).	Покрiвля – побiй діал.
Пiвень – ко́гут (зап.), ко́кош (діал.).	Пiвень – ко́гут діал., ко́кош діал.

Ця табл. 5 дає змогу виокремити діалектизми, що ввійшли на сучасному етапі до літературної мови, та власне діалектні слова:

¹ Синонімічні ряди до поданих слів звичайно ширші. Наприклад: Колдун – чаклун, (рідко чаклій), чарівник, чародій, чародійник, характерник, відьмак, відьмур, відьмар, відьмач, (не тільки ворожей) ворожбит, (устар.) химородник [РУС(К), с. 903]. Чаклун, чарівник, маг, характерник, знатник, чародій, чародійник, чудодій заст., мольфар діал., чудесник заст., чорнокнижник заст., відьмар заст.; заклинач заст., заклинатель заст.; шептун заст., шептій заст.; волхв; ворожбит заст., химородник заст.; шаман [ССУМ, т. 2, с. 870]. Проте в таблиці для зручності зіставлення ми подаємо тільки ті відповідники, що різняться стилістичним маркуванням.

1. Діалектними залишилися: *вудити* (копти-ти); *фаска* (діжка); *коронки* (мереживо); *хуморо-ди* (чаклунство); *кокош* (півень). Ми вважаємо, що такі слова не варто вводити до словника синонімів літературної мови.

2. Діалектизмами можна вважати стилістично перспективні слова. Вони зрозумілі сучасному загалу мовців, вживані в усному мовленні, у художніх текстах. Наприклад: *студень* (експресивне) – криниця; *ватра* (поетичне) – вогнище; *бульба*, *бараболя* (розмовно-побутове) – картопля; *орелі* (поетичне) – гойдалка. Ми вважаємо, що часте вживання у літературній мові, зрозумілість слів діалектного походження сигналізують про те, що їхню стилістичну ремарку *діалектне* в сучасному словнику (ССУМі) слід змінити.

Водночас із однаковим стилістичним маркуванням діалектної лексики натрапляємо також на розбіжності у РУСі(К) й ССУМі. Часто нейтральні слова-синоніми РУСу(К) у ССУМі марковано як діалектні (табл. 6). Пор.:

Таблиця 6

РУС(К)	ССУМ
Підбір – обчас.	Підбір – обчас [обчас] діал.
Відллога – коба, кобка.	Відллога – коба діал., кобка діал.
Келар – (стар.) шафар.	Ключар – шафар діал.
Кладовище – гробки, могилки.	Кладовище – гробки діал., могилки діал.
Батіг – карбач.	Батіг – карбач діал.
Кіл – колик, паکیل, приколень.	Кіл – паکیل діал., колик діал., приколень діал.
Обручка – обідець.	Каблущка – обідець діал.
Косий – зизоокій, зизуватий.	Косий – зизоокій діал., зизуватий діал.
Гаманець – (редко) кабза, камза, киса, мошонка.	Гаманець – кабза діал., камза діал., мошонка діал.
Красень – красунь, хорошень, (реже) красюк, гарнюк.	Красень – красунь діал., красюк діал., хорошень діал., гарнюк діал.
Трусь – король.	Кріль – трусь діал.
Глек – гладущик.	Глек – гладущик діал.
Кузня – (редко) ковальня	Кузня – ковальня діал.
Цинамоновий – (диал.) коришнявий.	Коришнявий.
Шкурятний – (зап.) шкіряний.	Шкіряний.

Зіставивши маркування лексики в обох словниках, ми виявили:

1. Слова, що на теперішньому часовому відтинку сприймаються як територіально обмежені, діалектні. Наприклад: *обчас* – підбір; *шафар* – ключар; *карбач* – батіг; *ковальня* – кузня; *кабза*, *мошонка* – гаманець. Такі слова стали діалектними через зникнення реалії та вузько-територіальну поширеність.

2. Слова, що вийшли за межі територіально обмежених, влилися до літературної мови, як-от: *могилки* – кладовище; *зизоокій*, *зизуватий* – косий; *трусь* – кріль. Очевидно, ремарка *діал.* поряд з цими словами є недоречною. Ми вважаємо, що ці слова стилістично перспективні з огляду на точність позначення ними поняття та їхню експресивність.

Отже, в обох словниках спостерігаємо практику залучення до синонімічних рядів територіально обмежених слів, невиправдане таврування обмежувальними ремарками у ССУМі тих слів, що є елементом літературної мови.

Стилістичне маркування застарілої лексики. Стилістичне маркування лексики як застарілої ґрунтується на тому, що слово виходить з ужитку в сучасній мові, його можуть вживати як засіб стилізації певної епохи. Як зазначає О. Тараненко: «Часовою характеристикою супроводжуються мовні одиниці, що вже вийшли або виходять з живої мови» [7, с. 120]. Таким чином, маємо до діла з діяхронними процесами відмирання поняття (архаїчне) або заміни однієї лексеми – іншою (історизм).

Порівняємо слова РУСу(К), які подано без стилістичної позначки, та ССУМу, де вони отримали ремарку *застаріле* (заст.) (табл. 7):

Таблиця 7

РУС(К)	ССУМ
Шинок – шинк, оранда.	Шинок – оранда [оренда] заст., шинк заст., діал.
Кіннотник – комонник.	Вершник – комонник заст.
Кайдани – заліза, закови.	Кайдани – закови [закова] заст., заліза заст.
Варта – сторожа.	Варта – сторожа заст.
Карета – берлін.	Карета – берлін заст.
Гойдалка – орелі.	Гойдалка – ореля заст.
Присяга – клятьба.	Присяга – клятьба заст.
Чаклун – відьмар, ворожбит.	Чаклун – відьмар заст., ворожбит заст.
Контрабанда – пачкарство.	Контрабанда – пачкарство заст.
Квартирант – постоялець.	Квартирант – постоялець заст.
Кориця – цинамон.	Кориця – цинамон заст.
Корсет – шнуровиці.	Корсет – шнуровиці заст.

На прикладах, наведених у табл. 7, нам вдалося простежити такі особливості:

1. Для частини слів-синонімів у ССУМі ремарка застаріле цілком виправдана: *оранда* (шинк); *комонник* (вершник); *берлін* (каре́та); *відьмар*, *ворожбит* (чаклун). Такі слова на сучасному етапі розвитку мови втратили актуальність, оскільки з ужитку вийшли позначувані ними предмети побуту.

2. Деякі слова позначають актуальні поняття, проте змінилася лексема на їх позначення: *пач-*

карство (контрабанда); *цинамон* (кориця); *шнуровиці* (корсет). Цікаво зазначити той факт, що у РУСі(К) такі слова подано без позначки *заст.*, вони стоять першим українським відповідником до російського реєстрового слова у синонімічному ряді (табл. 8). Пор.:

Таблиця 8

РУС(К)	ССУМ
Шнурівка, шнуровиці, корсет.	Корсет [керсет] шнуравка заст., шнуровиці заст.
Пачкарство, контрабанда.	Контрабанда, пачкарство заст.

3. Можна виділити синоніми, неправомерно обмежені ремаркою *заст.*, оскільки вони достатньо активно вживаються у художньому стилі, як от: *сторожа* (варта), *ореля* (гойдалка), *клятьба* (присяга), а крім того, позначені експресією, а слово *ореля* – поетизм.

Таким чином, маркування лексики як «застарілої» зумовлено закономірними процесами у розвитку мови. Проте деякі з цих слів стали перспективними, особливо для художнього стилю. Частина їх відживає у зв'язку зі зникненням поняття, інші заступають нові лексеми на позначення тих же чи подібних понять.

Отож, ми зіставили синонімічні ряди у РУСі(К) та ССУМі в граматичному (морфологічному) та функціональному аспектах і виявили суттєві відмінності.

У граматичному аспекті синоніми РУСу(К) значно багатші від синонімів ССУМу. Іменникові синонімічні ряди РУСу(К) та ССУМу відмінні тим, що в РУСі(К) простежуємо більшу варіативність у добірї словотвірних синонімів. Для РУСу(К) характерно також багатство залучення мотиваційних основ у різнокоренових синонімах зі спільними афіксами, а також ведення до синонімічного ряду в частині випадків назв осіб жіночої статі та дітей, вживання демінутивних форм. У словнику уникнено калькування російських слів і дібрано власне українські відповідники.

Дієслівні синонімічні ряди РУСу(К) та ССУМу характерні тим, що у них максимально залучено словотвірний потенціал слів за допомогою афіксації. Хоча дієслівні синонімічні ряди РУСу(К), на перший погляд, видаються біднішими, однак у них вжито слова-синоніми з різними мотиваційними основами. Це відображає багатство мови, її здатність різнобічно характеризувати поняття, ті самі процеси. Натомість у ССУМі трапляються випадки необґрунтованого залучення до синонімічних рядів слів з формантами, що не вносять суттєвих змін у семантику, тому їх можна вважати дублетами, що у синонімічному ряду посідають одну позицію. На нашу

думку, синонімічні ряди словника не варто розширювати за рахунок дублетів.

Загалом, слід зазначити, що у РУСі(К) відображено потенційні можливості словотвору за власне українськими моделями та специфіку усного мовлення, не затиснутого у рамки стандартної (літературної) мови.

Цікаві дані ми отримали також при порівнянні стилістичного маркування слів-синонімів. Досліджуючи лексику з позначкою «діалектне», ми виокремили у РУСі(К) та ССУМі слова, що на сучасному етапі розвитку мови сприймаються як територіально обмежені. Їх варто кваліфікувати як «діалектне слово» і не залучати до словника синонімів літературної мови. Також ми охарактеризували групу слів, що в РУСі(К) подано без стилістичної ремарки, а в ССУМі необґрунтовано обмежено ремаркою *діал.* Вони вирізняються на тлі нейтральної лексики, мають експресивне забарвлення, їх вживають в усному мовленні та художніх текстах. З огляду на це вважаємо їх стилістично перспективними. З них варто зняти обмежувальну ремарку.

Найбільше розбіжностей між РУСом(К) та ССУМом виникає у маркуванні розмовної лексики. Суттєвою відмінністю є те, що в РУСі(К) немає позначки «розмовне». Ми вважаємо, що це варто розцінювати не як ваду, а як перевагу словника. У ССУМі під ремаркою *розм.* подано як стилістично нейтральну розмовно-побутову лексику, так і слова з яскравим стилістичним забарвленням (емоційно позитивним чи негативним). Тому, на нашу думку, варто вилучити ремарку *розмовне* і замінити її на *експресивне* (якщо слово має такий відтінок) чи *розмовно-побутове* (якщо слово належить до літературної мови й вживається у розмовно-побутовому стилі).

Ми зіставили також слова РУСу(К), що подано без стилістичної позначки, та ССУМу, де вони супроводжуються ремаркою «застаріле». Частина слів у ССУМі має ремарку *заст.* під впливом закономірних процесів розвитку мови. Частина їх відмирає у зв'язку зі зникненням поняття, інші заступають нові лексеми на позначення тих же понять. Деякі слова позначено не виправданою стилістичною ремаркою *заст.* Однак ці слова стилістично перспективні, особливо для художнього стилю, тому позначку *застаріле* доцільно у таких випадках вилучити.

Таким чином, зіставлення стилістичного маркування слів-синонімів РУСу(К) та ССУМу дає можливість простежити, яка частина лексики змінила стильово-стилістичне забарвлення внаслідок об'єктивних історичних процесів. Також варто зазначити, що значну частину словниково-

го складу неправомерно тавровано обмежувальними ремарками, які штучно звужують сферу вживання слова. У цьому плані РУС(К) є важливою джерельною базою для відновлення стилістично перспективних, але свого часу репресованих слів.

Дослідження РУСу(К) у граматичному (морфологічному) та функціональному аспектах да-

ють підстави стверджувати, що словник є вартісним джерелом для української лексикографічної практики та актуалізації забутого потенціалу творення картини світу за допомогою власне українського мовомислення. Ми вважаємо, що РУС(К) є тією базою, до якої варто звертатися, укладаючи різноманітні типи словників української мови.

Джерельна база

РУСК – Російсько-український словник, / За ред. А. Кримського та С. Єфремова. – К. : Держ. вид-во України – УАН, 1924–1933. – Т. 1–3. Електронна версія: (підготував Олександр Телемко) – К: К.І.С., 2007. – Режим доступу: <http://www.r2u.org.ua> – Назва з екрана.

ССУМ – Словник синонімів української мови : В 2-х тт. Т. 1 / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 2006. – 1040 с. ; Т. 2. – 960 с.

1. Гриценко П. Ю. Діалектизм / П. Ю. Гриценко // Енциклопедія «Українська мова». – Видання друге, виправлене і доповнене. – К., 2004. – С. 146.
2. Єрмоленко Світлана. Говіркове багатоголосся сучасної української прози. – Режим доступу: www.ualogos.kiev.ua/text.html?id=1231&number=66&category=10. – Назва з екрана.
3. Карпіловська Є. Українська наукова мова в академічному «Російсько-українському словникові» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова / Є. Карпіловська // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2008. – № 620. – С. 110–115.
4. Лексикологія та лексикографія / Відповід. редактор Л. С. Паламарчук. – К. : Наук. думка, 1969. – 139 с.
5. Дзюбишина-Мельник Н. Відображення мовної картини світу в сучасному словнику / Н. Дзюбишина-Мельник // Українське мовознавство. – Вип. 38. – К., 2008. – С. 70–84.
6. Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії / О. І. Нечитайло. – К. : Наук. думка, 1987. – 130 с.
7. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника) / О. О. Тараненко. – Київ ; Кам'янець-Подільський, 1996. – 171 с.
8. Тараненко О. О. Синоніми / О. О. Тараненко // Українська мова : Енциклопедія. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 585–588.

T. Pron

REPRESENTATION OF DERIVATIVE AND STYLISTIC POTENTIAL OF UKRAINIAN LANGUAGE IN THE DICTIONARIES: “RUSSIAN-UKRAINIAN DICTIONARY” AUDITED BY A. KRYMSKY AND “SYNONYMIC DICTIONARY OF UKRAINIAN LANGUAGE” IN 2 VOLUMES

The article offers the comparative analyses of synonymic rows in the “Russian-Ukrainian Dictionary” audited by A. Krymsky and “Synonymic Dictionary of Ukrainian Language” in two volumes. The results of morphological, as well as function analysis, show that “Russian-Ukrainian Dictionary” audited by A. Krymsky is a source of original ukrainian synonyms. Besides, stylistic marginal notes, proposed in the dictionary, explicate the words, that were artificially limited in the newest dictionary.

Keywords: dictionary, word-formation, stylistic, synonymy, vocabulary.